

viața cuvintelor

Marius Sala (n. 8 septembrie 1932, Vașcău, jud. Bihor). Studii liceale la Beiuș și Facultatea de Filologie la București. Lingvist. Vicepreședinte al Academiei Române. Director al Institutului de Lingvistică „Iorgu Jordan – Al. Rosetti” din București.

A ținut numeroase cursuri și seminarii la Universitatea din București, Universitatea de Vest din Timișoara, Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, precum și, ca profesor invitat, la universitățile din Malaga, Heidelberg, Madrid, México, Köln, Frankfurt, Oviedo, Udine.

Cărți: *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970; *Estudios sobre el judeoespañol de Bucarest*, Mexic, 1970; *Phonétique et phonologie du judéo-espagnol de Bucarest*, Haga, 1971; *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976; *Le judéo-espagnol*, Haga, 1976; *El léxico indígena del español de América. Apreciaciones sobre su vitalidad*, Mexic, 1977; *Limbile lumii. Mică enciclopedie*, București, 1981; *El español de América. I. Léxico*, Bogotá, 1982; *Les langues du monde. Petite encyclopédie*, Paris, 1984; *Etimologia și limba română*, București, 1987; *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, București, 1988; *El problema de las lenguas en contacto*, Mexic, 1988; *Enciclopedia limbilor romanice*, București, 1989; *L'Unité des langues romanes*, București, 1996; *Limbi în contact*, București, 1997; *Lenguas en contacto*, Madrid, 1998; *De la latină la română*, București, 1998; *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999; *Du latin au roumain*, București–Paris, 1999; *May we Introduce the Romanian Language to You?*, București 2000; *Ratengo kara rumaniago he-rumania goshi*, Osaka, 2001; *Limbile Europei*, București, 2001; *Să facem cunoștință cu limba română*, Cluj, 2001; *Connaissez-vous le roumain?*, București, 2001; *Enciclopedia limbii române*, București, 2001; *Del latin al rumano*, Paris–București, 2002; *Dal latino al romeno*, Torino, 2004; *From Latin to Romanian*, Mississippi, 2005; *Portrete*, București, 2006; *Aventurile unor cuvinte românești*, București, 2 vol., 2005, 2006; *Apo ta latinika sta roumanika*, Atena, 2008, *Cuvintele – mesageri ai istoriei*, București, 2009.

Marius Sala

101 cuvinte
moștenite,
împrumutate
și create

H HUMANITAS
BUCUREȘTI

Colecția „Viața cuvintelor“ este coordonată de Marius Sala.

Redactor: Al. Skultéty

Coperta: Angela Rotaru

Tehnoredactor: Manuela Măxineanu

DTP: Corina Roncea, Carmen Petrescu

Tipărit la S.P. „Bucureștii Noi“

© HUMANITAS, 2010

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

SALA, MARIUS

101 cuvinte moștenite, împrumutate și create / acad. Marius Sala. –

București: Humanitas, 2010

Index

ISBN 978-973-50-2786-5

81

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. – CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

Marinei

Cuprins

<i>De ce „Viața cuvintelor“?</i>	9
<i>Abrevieri</i>	13
Despre cuvinte, în general	17
<i>Ce este etimologia</i>	19
Etimologia ca știință – scurt istoric	20
Etimologia și limba română	22
<i>Certificatul de naștere al cuvintelor</i>	26
Etimologia directă și etimologia indirectă	26
Criterii ale unei etimologii directe corecte	28
False analize	31
Cuvinte fără dată de naștere	32
<i>Apariția cuvintelor</i>	34
Creațiile interne	35
Împrumuturile	35
Împrumuturi directe	37
Împrumuturi indirecte – cuvinte călătore	54
<i>„Viețuirea“ cuvintelor</i>	93
Organizarea lexicului	94
Despre câmpurile semantice	97
<i>„Moartea“ cuvintelor</i>	155
De ce mor cuvintele?	155
Despre cuvintele românești, în special	163
<i>Ce este limba română</i>	165
Ce fel de română?	166

<i>Moștenirea latinească</i>	173
Împrumuturi făcute de latină	173
Cuvinte latine moștenite de română	175
<i>Româna – mare importator de cuvinte</i>	193
Primele împrumuturi făcute de română	194
Alte împrumuturi	199
<i>Româna – creator de cuvinte</i>	221
Derivat moștenit? Sau format în română?	221
Creații expresive	224
De la nume proprii la nume comune	224
<i>Româna – exportator de cuvinte</i>	226
<i>Bibliografie selectivă</i>	229
<i>În loc de concluzii</i>	231
<i>Indice de cuvinte</i>	237

De ce „Viața cuvintelor“?

Mi-a făcut mare plăcere să constat că emisiunile mele despre istoria cuvintelor românești de la Canalul Cultural al Televiziunii Române, ale căror texte au fost publicate în cele două volume intitulate *Aventurile unor cuvinte românești* (2005, 2006), ca și articolele mele din revistele *Magazin istoric* și *Istorie și civilizație*, au trezit interesul unui public larg pentru probleme privind etimologia. De aceea, m-am gândit să imaginez o colecție de cărți concepută ca itinerar în lumea cuvintelor românești. În diversele volume ale acestei serii, publicul interesat ar urma să afle, de la specialiști în lingvistică, informații variate despre originea și evoluția cuvintelor românești.

Colecția „Viața cuvintelor“ va prezenta, în volume de aproximativ două sute cincizeci de pagini, cele mai importante fapte lexicale de natură să illustreze ideea formulată în titlul ei. A vorbi despre „viața“ cuvintelor înseamnă a relata despre modul cum apar ele, cum „se nasc“, dar și despre modul cum dispar, cum „mor“ cuvintele. Între cele două momente fundamentale se află „viețuirea“, întâmplările ce intervin în perioada existenței lor în limbă. Este bine cunoscut faptul că orice limbă modernă provine dintr-o limbă mai veche, pe care o continuă: limbile românești continuă limba latină, limbile germanice au la origine o limbă unică, neatestată, numită protogermanica, iar limbile slave continuă slava comună, de asemenea neatestată. La rândul lor, cele trei idiomi vechi (latina, protogermanica și slava comună) continuă o limbă și mai veche, tot neatestată, indo-europeana

comună. Toate limbile moderne moștenesc o serie de cuvinte din limba-mamă, în general pe cele mai importante; româna a moștenit un număr de cuvinte din latină, la fel ca franceza, italiana, spaniola sau portugheza (ca să mă refer numai la cele mai importante limbi romanice). Cuvintele transmise din latină constituie baza vocabularului oricărei limbi romanice; ele nu „se nasc“, nu „apar“ în limbă, ci se păstrează din limba-mamă.

Fiecare volum al colecției va cuprinde povestea a aproximativ o sută unu cuvinte dintr-un anumit domeniu (*101 cuvinte argotice, 101 nume de monede, 101 nume de boli, 101 termeni de șah, 101 termeni religioși, 101 termeni din muzică* etc.) și va începe cu un capitol în care se va argumenta *de ce* s-a ales tema respectivă, iar la sfârșit se va prezenta o bibliografie sumară a problematicii aduse în discuție. N-am utilizat note de subsol. Am dorit ca forma expunerii să fie una care să-i atragă pe cititori. Am luat ca model lucrarea lui Sextil Pușcariu *Limba română. I. Privire generală* (1940) și câteva scrieri ale lui Al. Graur: *Dicționar de cuvinte călătore* (1978), *Nume de persoane* (1965), *Nume de locuri* (1972). Dintre lucrările în același stil ale lingviștilor străini, amintesc unele scrieri ale lui A. Meillet și, mai ales, excelentele cărți, cu titluri incitante, ale lui Henriette Walter: *L'Aventure des langues en Occident. Leur origine, leur histoire, leur géographie* (1994), *Des mots sans-culottes* (1989), *Le Français dans tous les sens* (1988; cf. și *Limba franceză în timp și spațiu*, traducere în limba română de Maria Pavel, Casa Editorială „Demiurg“, Iași, 1998), *L'Aventure des mots français venus d'ailleurs* (1997), *Le Français d'ici, de là, de là-bas* (1998).

Primul volum, cel de față, intitulat *101 cuvinte*, este introducerea la întreaga colecție; de aceea, în prima parte voi prezenta o serie de chestiuni generale privind cele trei etape din istoria oricărui cuvânt: nașterea, viețuirea și moartea lui. Voi aduce în discuție mai ales cuvinte din limba română care au ajuns la noi pornind din limbi foarte diferite, adesea după călătorii

fascinante. Înainte de secțiunea consacrată apariției cuvintelor, într-un capitol intitulat „Certificatul de naștere al cuvintelor“, voi menționa criteriile în funcție de care putem stabili originea corectă a cuvintelor, arborele lor genealogic. Partea a doua va cuprinde o privire de ansamblu asupra originii și istoriei limbii române, precum și asupra lexicului ei. În ambele secțiuni ale volumului, voi apela la exemple ilustrative din lucrările mele anterioare (*Aventurile unor cuvinte românești* 2005, 2006; *De la latină la română* 1998, ediția a II-a 2006; *Introducere în etimologia limbii române* 1999; *Limbi în contact* 1997), dar și din celelalte lucrări amintite mai sus, fără să indic, de fiecare dată, sursa, pentru a nu încălca expunerea.

Și, ca să deschid colecția „Viața cuvintelor“ într-o notă optimistă, voi cita o observație a lui I. Coteanu, la care aderă foarte mulți lingviști: „Teoretic, numărul cuvintelor dintr-o limbă este infinit, după cum infinite sunt aspectele realității care trebuie desemnate. Practic, vocabularul nu este infinit, dar este imposibil de stabilit câte cuvinte cuprinde o limbă la un moment dat; de aceea se spune că vocabularul este un sistem deschis.“ Această afirmație a fost făcută din perspectiva comparării vocabularului cu sistemul fonologic (al vocalelor și consoanelor) sau cu cel morfologic (al formelor diferite ale unui cuvânt), sisteme ale căror inventare cuprind un număr limitat de elemente și, de aceea, sunt considerate sisteme închise. Conform acestei observații, viitorul colecției este asigurat în ceea ce privește materialul: cuvintele limbii române ce ar urma să fie discutate sunt numeroase. Iar dacă adaug și faptul că un cuvânt poate fi prezentat din diverse puncte de vedere, am toate motivele să devin și mai optimist.

Sper ca „Viața cuvintelor“ să fie o colecție ce va avea... viață lungă și care va beneficia de contribuțiile cât mai multor lingviști, din țară și din străinătate. Mulțumesc Editurii „Humanitas“, care a acceptat să o găzduiască.

Țin să-mi exprim, și pe această cale, întreaga grațitudine față de soția mea, Marina Rădulescu Sala, pentru foarte atenta

lectură a textului, pentru observațiile sale pertinente și pentru numeroasele sugestii competente, care au fost, toate, în beneficiul acestei lucrări.

O colaborare specială între autori și redactorul cărților, Al. Skultéty, a făcut ca textul primelor volume să fie sensibil îmbunătățit. Îl rog să primească sincere mulțumiri pentru ajutorul acordat. În calitate de coordonator al colecției, îl rog să accepte munca ingrată de redactor și la volumele viitoare ale acesteia.

M. S.

Despre cuvinte, în general

Ce este etimologia?

Într-o exprimare metaforică, etimologia este eliberarea „certificatului de naștere“ al unui cuvânt. Într-o exprimare științifică, pe care o găsim în dicționare, etimologia este „studiul originii cuvintelor“ sau, mai exact, ramura lingvisticii care „stabilește originea unui cuvânt prin explicarea evoluției lui fonetice și semantice“ (DEX).

De când se poate vorbi despre etimologie?

Problema originii cuvintelor este veche, ea datează din Antichitate. Chiar cuvântul *etimologie* a apărut în epoca elenistică, fiind format din două cuvinte grecești: *étymos* „adevărat, real“ și *lógos* „cuvânt“ (= știința care face cunoscut adevăratul sens al cuvintelor). În Grecia antică, studiul limbii a fost multă vreme parte componentă a filozofiei (vezi discuția din dialogul *Kratylos* al lui Platon); etimologia era știința adevăratului *sens*. Acest punct de vedere se schimbă când etimologia, ca și studiul limbii, în general, devine domeniul preocupărilor gramaticienilor și când problemele *formei* cuvintelor trec pe primul plan, cum s-a întâmplat în cazul eruditului latin Marcus Terentius Varro. În această etapă din istoria etimologiei, apropierea fanteziste dintre cuvinte erau numeroase: *homo* „om“ era explicat prin *humus* „pământ“, fiindcă se credea că omul ar fi fost creat din „humă“. Cicero și alți oameni luminați ai Antichității au ridiculizat aceste fantezii, așa cum au făcut-o și alții, până la descoperirea legilor fonetice și la apariția gramaticii comparate și istorice. Rabelais, de exemplu, se amuză să explice

că numele Gargantua dat unui personaj al său vine din secvența *que grand tu as*, prescurtare de la *que grand tu as le gosier* „ce gâtlej mare ai“!

Etimologia ca știință – scurt istoric

În definiția etimologiei din DEX se spune că aceasta își propune să arate corespondența fonetică și semantică dintre cuvântul analizat și „etimonul“ său, cuvântul din limba presupusă a fi cea din care a fost moștenit sau împrumutat. Cele două principii, fonetic (forma cuvântului) și semantic (înțelesul său), au apărut de la începuturile etimologiei ca știință, în plină epocă a doctrinei neogramatice, și continuă să fie valabile și astăzi. Opera capitală pentru cunoașterea originii cuvintelor romanice este celebrul dicționar etimologic al limbilor romanice al lui W. Meyer-Lübke (*Romanisches etymologisches Wörterbuch* = REW). Este important și pentru limba română, dat fiind că cele mai multe cuvinte românești considerate a fi moștenite din latină sunt prezente aici în context romanic.

Diversele concepții și metode de analiză a limbii care au apărut în lingvistica romanică, ulterioare doctrinei neogramatice, au avut consecințe și în domeniul etimologiei. În funcție de concepție și de metodă, s-a acordat mai mare atenție unuia sau altuia dintre cele două principii (fonetic sau semantic) sau, respectându-le pe amândouă, s-au luat în discuție și alte criterii, după cum se va vedea în continuare.

Hugo Schuchardt, romanist german, cel mai înverșunat adversar al legilor fonetice ale neogramaticilor, acordă sensului mai mare atenție decât sunetelor, fiindcă sensul este ceva „viu“ în cuvânt: înțelesul este cel care exprimă „sufletul“ cuvântului, nu sunetele. El introduce ideea de a lua în considerație și sinonimele, nu numai din dialecte și limba-standard, ci și din alte idiomuri, pentru că modul de a denumi o noțiune în diverse idiomuri indică cel puțin drumul de urmat pentru a stabili o

etimologie. A rămas celebră etimologia dată de el verbelor fr. *trouver*, it. *trovare*, care în Evul Mediu aveau sensul de „a scrie versuri, a face poezii“ (de fapt, „a face rime“), de unde fr. *trouvère*, v. prov. *trobador* cu sensul de „poet“ (cf. rom. *truver*, *trubadur*). La început, lingviștii s-au gândit că la baza celor două verbe romanice ar sta *tropus* „figură retorică, metaforică“, alții au pornit de la *tropa* „joc cu zarurile“. Toate aceste etimoane corespundeau din punct de vedere fonetic, dar erau nesatisfăcătoare din punct de vedere semantic, fiindcă de obicei înțelesul evoluează de la propriu la figurat și de la concret la abstract, nu invers. Schuchardt a reluat o veche etimologie, propusă de F. Diez, întemeietorul lingvisticii romanice comparate, care pornește de la lat. *turbare* „a tulbura“, etimologie care nu corespundea regulilor fonetice, dar putea fi susținută semantic prin evoluția „a tulbura“ → „a tulbura apa pentru a prinde pește“ → „a prinde sau a găsi peștii“ → „a găsi“ (în general) și „a găsi rime, a găsi versuri“ (sensul figurat). Mulți au criticat această etimologie, până când M. L. Wagner a găsit în sardă etapele intermediare presupuse de Schuchardt: în sardă, *turbare* înseamnă „a speria peștii către un loc unde apa a fost otrăvită cu lumânărică sau laptele-cucului“, „a speria vânatul luându-l la goană“ și „a mâna vitele“.

Apropiată de doctrina lui Schuchardt este, din multe puncte de vedere, concepția lui J. Gilliéron, creatorul geografiei lingvistice. El acordă un rol de seamă omonimiei (identitatea de formă a două sau mai multe cuvinte) și etimologiei populare în producerea modificărilor din limbă, ambele fenomene fiind importante pentru stabilirea corectă a unei etimologii. Lucrările lui Gilliéron au zdruncinat teza evoluției normale și mecanice, care era fundamentală în concepția neogramatică, dominantă în acea epocă.

Leo Spitzer a introdus punctul de vedere stilistic în cercetarea etimologică, de unde preferința lui pentru creațiile lingvistice spontane, pentru tot ce produce un idiom prin mijloace proprii. Cu această concepție, Spitzer ajunge la ideea că, înainte